

Българският дебат за „дисидентството“

Темата "дисидентство" е една от малкото, която влезе в масова употреба и стана предмет на научно изследване в България едва след промените от края на 1989 г. Не, че преди това в определени интелегентски кръгове, сред личности и групи, които проявяват скрит или в известен смисъл явен антикомунизъм, сред българските емигранти и във висшите ешелони на властта тя не се споменава и обсъжда, но публичността е ограничена, в рамките предимно на художествената и хуманитарната научна интелигенция.

През 1977 г. сред писателите и службите за сигурност се вдига шум около едно интервю на Блага Димитрова, дадено пред френската журналистка Ани Добентон. Дискусията всъщност започва след интервюто. Ани Добентон тълкува изказването на Блага Димитрова за изразеното обществено мнение на българските интелектуалци като наличие на "дисидентска" организация. Превратно тълкува думите ѝ и българската Държавна сигурност, която ги превежда като "подривна обществена дейност".¹ За това злополучно интервю Блага Димитрова ще бъде критикувана, то ще ѝ се припомня при всяко по-ясно изразено мнение, при всяка дискусия, която нейните книги предизвикват.

През същата 1977 г. - на 2 декември - в словото, което Тодор Живков произнася на срещата на Секретариата на ЦК на БКП с участниците в Третата национална конференция на младите литературни творци, състояла се в резиденция "Бояна" под заглавие "Борбата на народа за свобода, прогрес и социализъм - костната система на българската художествена литература"² на края казва: "Последният въпрос е за дисидентството."³ Именно в този момент генералният секретар на БКП и председател на Държавния съвет за

пръв път говори публично за "дисидентството". Това, разбира се, не е случайно избран момент. В Прага вече е подписана "Харта'77", западните средства за пропаганда, след конференцията в Хелзинки от 1975 г. активно интерпретират темата за правата на човека, която е и основен акцент в дейността на "дисидентите". Реакцията на Тодор Живков, трябва да признаем, е съвременна. Този пункт в речта му започва с въпроса, който, както казва той, често му задават западни дипломати и политически дейци: "Защо в България няма дисиденти?" Този въпрос се задава в онези години и от не малко българи, този въпрос се задава и след падането на Берлинската стена, този въпрос в известен смисъл е актуален и днес. Но ако за Т. Живков е нормално да формулира въпроса за "дисидентството" като отсъствие в българската среда още повече, че под "дисидентство" той и висшата партийна номенклатура в другите страни от съветския блок, както и Западът, разбират легална или нелегална антисоциалистическа дейност, то днес вглеждането в този проблем би трябвало да става твърде внимателно с необходимата доза съмнение в подобна интерпретация... Защото е повече от естествено Западът, който не познава добре социалистическата действителност да интерпретира инакомислието като антикомунизъм, както е и естествено управляващата върхушка да възприема всяка форма на противопоставяне като антисоциализъм, тъй като тя по някакъв начин разклаща устоите ѝ.

По-нататък в речта си Т. Живков, следвайки своята представа за това явление изрично отбелязва, че "дисидентството не е литературен, а политически факт, не е явление в световното литературно развитие, а явление в съвременната остра идеологическа борба между капитализма и социализма."⁴ Така ръководителят на БКП категорично заявява, че "дисидентството" е в сферата на политическото, а не на културното. Следва уговорката, че "Същността на въпроса съвсем не е

в това, че в една социалистическа страна, в това число и в България, може да има няколко души "другояче мислещи". Това не само че е възможно, - казва той - но бих казал, че е и нормално..."⁵ По този начин Т. Живков цели да заяви себе си като разбиращ и в известен смисъл толерантен ръководител, който не само съзнава обективно съществуващата различност в мисленето на отделни личности, а и не е склонен остро да ги критикува и отрича. И говорейки пред младата художествено-творческа интелигенция, той не пропуска да я провокира и да пофлиртува с нея, заявявайки: "Аз дори веднага бих могъл да ви назова няколко потенциални дисиденти у нас."⁶ Реплика, която предизвиква оживление в залата. Но за да не се изтълкуват думите му като одобрение на подобни позиции и най-вече за да обезсмисли по категоричен начин евентуални изкушения на част от младите творци към такива изяви, той веднага предупреждава за безсмислието и нерадостната съдба, която ги очаква, ако тръгнат по този път: "Дисидентството, така, както то се инсценира в съвременната идеологическа борба, е конюнктурно явление, то няма и не може да има бъдеще. Дисидентството, както показва опитът, е най-лесният начин да станеш бързо известен на враговете на социализма, бързо да се опозориш пред народа си и пред прогресивните хора, а след туй също така бързо да бъдеш забравен и от едните, и от другите."⁷

Онова, което заслужава специално внимание, е умелият начин, по който е изградено словото му по-нататък. След като заявява, че "огромното мнозинство" от художествено-творческата интелигенция твърдо и съзнателно следва политиката на БКП, категорично заключава: "В такава обстановка, вие сами разбирате, дисидентството у нас предварително е обречено на провал, на позорен и безславен край", думи, последвани от нови ръкопляскания на присъстващите в

залата.⁸ Ведната идват реторичните въпроси, с които Т. Живков не само препотвърждава горните си твърдения, а и прави опит да ангажира всички просветени личности с тях: "Как може да се направят политически дисиденти и отстъпници от социализма от хора, които убедено вярват в неговите идеи и идеали?"

Как може да се направят политически дисиденти и изменници от хора, които са беззаветно предани на своя народ и на своята Комунистическа партия?

Как може да се направят политически дисиденти и изменници от хора, които намират най-широко приложение на своите творчески сили в изграждането, непрекъснатото усъвършенстване и управлението на нашето социалистическо общество?".⁹

Тези въпроси са приети с ръкопляскания. Тези въпроси в синтезиран вид представят демонстрация на безрезервното доверие на Т. Живков и неговото обкръжение към интелигенцията. Това безспорно е твърде умела тактика, която не без основание е едно от обясненията за типа противодействие на режима у нас. Тук обаче от особено значение във връзка с тълкуването на термина "дисидентство" е поредното потвърждение на факта, че властта, Тодор Живков (у нас) и другите партийни ръководители в останалите Източноевропейски държави влагат в него анти-социалистическо съдържание. Докато, както вече видяхме чрез анализа на есето на Хавел, "дисидентството" се ситуира в полето на пред-политическото, на морално-ценностното, на корективното. Последното също е вид политическа дейност (критиката на политиката е също политика), но не такава, чиято цел е събарянето и вземането на властта, т. е. тя трудно може да се определи като ясен антисоциализъм. Най-малкото защото няма своя програма и идеология, която да противопостави на съществуващата. "Дисидентството" е в сферата на интелектуалната и

по-широка публичност, за което Т. Живков, без открито да признава, явно си дава сметка и именно поради това той избира за пръв път да говори по този въпрос пред младите писатели, които са най-склонни към критицизъм, а от там и към "дисидентски" мисли и действия.

Тезата, че в България няма нито "дисиденти", нито "дисидентски действия и движения", т. е., че "дисидентството" е интелектуална антикомунистическа дейност, се отстоява и от бившия служител на Държавна сигурност Бончо Асенов, който, отговаряйки на въпроса "Имаше ли реална сила вътре в страната, която да застрашава властта на БКП?", разкрива своето мнение за наличието и своята представа за съдържанието на понятието "дисидентство": "Това означаваше да има дисиденти, които да водят не само лична борба с тоталитарния режим, но и да обединяват около себе си свои съмишленици. Това означаваше възможности за провеждане на протестни акции, които да предизвикват международен отглас и подкрепа. Това означава излизане на интелектуалци с публични декларации, обръщения, харти, критикуващи съществуващата система. Това означаваше публични процеси, осъждания и изпращания в затвора или изселвания на лидери и активисти на опозиционни групи и движения. Това означаваше изгонване от страната на лидери, оглавяващи такива движения. Това означаваше гладни стачки, протестни демонстрации. Това означаваше издания на "самиздат" в страната или публикуване на антисоциалистически писания зад граница. В крайна сметка това означаваше да има опозиционни сили, организирани групи и движения, които, водени от различни мотиви, да са способни да провеждат открит, полулегална или нелегална антикомунистическа дейност и пропаганда. И най-вече да водят борба и да правят опити за промяна на системата в страната."¹⁰

Това съдържание на термина "дисидентство" автоматично се пренесе и възприе както от масовата публика, така и от изследователите след краха на социализма. Не се проведе сериозен научен дебат по съдържанието на понятието. Нещо повече. Преобладаващата част от изследователите на проблема "българско дисидентство" в подхода си към темата не намираха за необходимо да разкрият своята представа за "дисидентството". Не се постави по същество и въпросът за неговото начало, отговорът на който е пряко свързан със съдържанието на термина. И точно тези факти предопределиха и доминиращите представи и различните интерпретации върху българското "дисидентство".

Така или иначе възниква естественият въпрос: "Защо в годините на прехода в термина "дисидентство" се вложи съдържанието, което влагаше властта при социализма, а не това, което самите "дисиденти" разбираха под него, не тяхната собствена представа за себе си? Без яснота по този въпрос не бихме могли да изследваме проблема нито у нас, нито в Източноевропейски контекст.

Затова ще се опитам да разсъждавам и да търся възможните отговори.

Първо. След падането на Берлинската стена в цяла Източна Европа основен политически субект успоредно с комунистическите партии станаха партии и движения, създадени по инициатива на "дисидентите" (напр. "Граждански форум" в Чехословакия, "Съюз на демократичните сили" (СДС) в България). Възлови позиции във властта заеха бивши "дисиденти" (Вацлав Хавел в Чехословакия, Желю Желев в България). Второ. По време на всеки преход възниква въпрос от вида: Кой има моралното основание да управлява. Този въпрос се поставя у нас както през 40-те, така и през 90-те години на XX век. През 40-те за такива се обявяват антифашистите - комунисти,

с принос в борбата не само "срещу фашизма", а и срещу "буржоазната система", през 90-те - антикомунистите, с претенция за участие в борбата срещу социализма и сериозен принос за неговия крах. Определението "антикомунизъм" стана възможност за по-ясна идентификация. На практика се оказа и в двата случая, че подобен подход е действен и дава желан резултат. Трето. Това определение е плод на потребността от нова външна легитимация. Да се покаже на чуждия свят по понятен за него начин, че българите не само че не са се подчинявали безропотно на комунистическата власт, а определени личности и групи са полагали целенасочени усилия за нейното събаряне. Така "новият образ" е определено по-благоприятен и полесен за възприемане от Запада, който не познава нашата действителност. Четвърто. Многобройните "дисидентски" себелегитимации са плод на комплекс, желание за преодоляване на комплекса за "колаборационизъм" или примиренчество от страна на не малко публични личности - известни писатели, художници, учени и т. н.

По-нюансирано мнение по въпроса за българското "дисидентство" изразява в своята книга последният ръководител на VI отдел на VI управление на Държавна сигурност, Димитър Иванов. Той, подобно на повечето инакомислещи от годините на социализма и изследователи на проблема в постсоциалистическия период под "дисидентство", разбира организираната форма на съпротива, поради което и проследява главно дейността на неформалните клубове и сдружения от 1988-1989 г., но разглежда подробно преди всичко работата на "Клуба в подкрепа на гласността и преустройството". Това не е случайно. То е обусловено от факта, че преобладаващата част от участниците в тази организация са членове на БКП, а не малко от тях са и "активни борци против фашизма" - основни обекти за

наблюдение от вътрешното политическо разузнаване, каквото според автора е VI отдел. Познавайки добре голяма част от тези личности и техните контраадаптивни позиции той ги определя като "опоненти" на Тодор Живков, но не и идейни противници на социализма. "Повечето от тях - отбелязва Д. Иванов - са се борили за установяването на този строй, жертвали са живота си за социалните идеи и държава. Освен това те бяха хора, реализирани в обществото, някои вече се бяха "записали в историята" и рядко преследваха лични амбиции, което не може да се каже за повечето от останалите ръководители на неформалните групи и организации." ¹¹

Че "дисидентите" са интелектуалци, т. е. хора на мисълта и поради това съвсем естествено е те да са в сферата на морално-ценностното, на пред-политическото, се потвърждава от изразеното мнение за "дисидентството" от Е. Иванова в книгата "Българското дисидентство". Тя казва: "...дисидентството е нравствена, а не политическа категория" И още: "И - тъй като никога не съм се страхувала от парадоксите - ще се осмеля да нарека дисидентството **НРАВСТВЕН ЕГОИЗЪМ**. (к. м. - Н. Хр.) Дисидентството е начин да спасиш себе си - като съхраниш за собственото си "его" една желана представа. Дисидентството е невъзможност да живееш в лъжа, както казват Солженицин и след него Хавел. Дисидентството е необходимост.

...Струва ми се, че смисълът на онова, което определяме като дисидентство, беше един-единствен - народът да проговори.

И той проговори.

Останалото няма значение." ¹²

Това определение-признание би могло отново да открие принципният въпрос, който се повдига през 70-те години във връзка с "дисидентството" и който индиректно водят В. Хавел и М. Кундера:

За смисъла от съпротивата, когато тя не дава видими резултати. Хавел твърди, че човек е длъжен да се бори за доброто винаги, когато има възможност за това - независимо, че в близък план, това изглежда безсмислено и неефективно. Кундера пък застъпва противоположното становище - "нравственият егоизъм" той намира за неособено приемлива проява, тъй като твърде много прилича на самовлюбеност и вписване на себе си в историята, но на чужд гръб.¹³

Как тогава - е другият резонен въпрос - да определим неинтелектуалците - тези, които се съпротивляват открито, емоционално и с хъса на отрицателите - откровените български антикомунисти, които съставляват групата на политическите затворници от годините на социализма и които безспорно заслужават уважение и искрено съчувствие за страданията, които са изпитали? Тези личности дали поради факта, че веднага са "прибирани" – изолирани от обществото, или по причина на това, че не са успяли да станат популярни преди да бъдат санкционирани от властта, а не са успяли, защото не са намерили подходящия език за публично говорене, въздействат върху много по-малък кръг от хора, т. е. нямат заслуга за формиране на гражданско чувство и за изграждане на гражданско съзнание. Ето как Е. Иванова илюстрира разликата между техните реакции и тези на интелектуалците, макар примерът да е от времето на неформалните организации, възникнали в края на 80-те години: "В интервюта, които двамата (Желю Желев и Илия Минев – б. м. – Н. Хр.) дават по западните радиостанции, Желю Желев говори умерено, с подчертана дипломатичност, с ясно съзнание за реакцията, която може да предизвика всяка негова дума – у слушателите и у властта; Илия Минев говори нервно, изпуска неконтролирани фрази, които могат да се обърнат срещу него, не си дава сметка, че може да настрои срещу себе си и движението, което представлява, не само властта, но и

слушателите – все още потиснати и наплашени, все още несвикнали с рязката категоричност на “обратното” мнение...”¹⁴ Тази група на затворниците е по-близо до политическата опозиция, отколкото до "дисидентството". Поне до "дисидентството" такова, каквото го разбира Хавел и до съдържанието, което знакови публични личности влагат в този термин. Всъщност някои от репресираните представители на некомунистическите партии от средата на 40-те години категорично не приемат да ги определят като "дисиденти". Тяхната собствена идентификация е съвсем различна. Така например поетът Йосиф Петров казва: "Аз не съм дисидент. Дисиденти са недоволните комунисти. Аз съм борец срещу всяка диктатура, все едно дали тя е кафява или червена..."¹⁵

Прави впечатление, че самите интелектуалци - участници в неформалните организации от края на 80-те години - не са съвсем наясно със себе си - респективно имат съществени различия в своите представи и характеристики на "дисидентството". Твърде интересно е мнението на емблематичната личност-"дисидент" Желю Желев, който, разсъждавайки по въпроса какво всъщност е "дисидентството", казва: "В България имаше дисидентство. Ако под дисидентство се разбират хората, които не са съгласни с политическия режим и открито, публично изразяват своето несъгласие, тогава имаше дисидентство. Една част от обществото има доста превратна представа за дисидентството - че това е едва ли не някаква нелегална съпротива...Много е важно да може да се остане по някакъв начин в системата, да се изработи такъв тип поведение, който да изключва разправа, запушване на устата завинаги...". Твърде показателен е примерът, с който Ж. Желев илюстрира българското "дисидентство": "За мен дисидент беше един Радой Ралин, въпреки че беше член на партията. Със своите епиграмки той направи толкова много за

българското общество - показва, че може да се осмива режима, да си играеш с него...Това беше най-важното - да се покаже на хората, че човек може да бъде против режима, че не е чак толкова страшно. Същата роля изигра и Борис Димовски." ¹⁶ Вижда се обаче, че и Ж. Желев използва лексиката на 90-те години на XX в. Самите участници-герои (от типа на Радой Ралин) не смятат, че с творчеството си се обявяват "против режима", ако под това определение се разбира "против социализма", а определят себе си като критици на властта на Тодор Живков и дейността си смятат за корективна, за антивластова, а не за "антисоциалистическа" и още по-малко за "антикомунистическа". Тези хора никога не са отричали идеала за свобода, братство и равенство на всички хора, никога не са оспорвали изконната мечта на човечеството за постигане на всеобщото благополучие. Те са противодействали само на някои неприемливи неща - като безскрупулните властнически амбиции и високомерието на управляващите, като ограничението на свободата за творческа изява, както и на свободата въобще и др. подобни, които пречат на опита за нейното осъществяване. По същата причина критичните интелектуалци не употребяват и определението "антикомунисти". В онези години - на нашето социалистическо минало - те говорят за членове на БКП (бивши и настоящи) и безпартийни. Така говорят, както видяхме, и чехословашките "дисиденти".

Е. Иванова започва книгата си с интервюта с раздел, озаглавен: "Езоповска съпротива или мистификационна политическа действителност." Преди да даде думата на "действащите лица" в нея, тя формулира първия и безспорно най-важния въпрос, тъй като от неговия отговор ще зависи по-нататъшната изповед на героите ѝ: "Имаше ли в България дисидентство?" Веднага след това авторката

аргументира причината, която налага именно неговото формулиране: "Да се отговори на този въпрос, пречат много неща: различните смисли, които се влагат в понятието; различните позиции "преди" и "сега"; излишната скромност; излишното биене в гърдите... И други излишъци. Или някакъв недостиг? Кой знае?"¹⁷ Така само в няколко реда Е. Иванова успява да назове част от основните причини за съществуващите различни мнения в обществото относно наличието или отсъствието на "дисидентство" в България. Отговорите, които интервюираните дават, са твърде интересни. Те разкриват различната идентификация за себе си и собствената си дейност на чувстващите се или официално признати за "дисиденти" личности.

Като една от тях, авторката е изразила мнението си за съществуването и характера на българското "дисидентство" във въвеждащата част на книгата. В началото на своя очерк и тя, както повечето инакомислещи и изследователи на проблема, прави уговорката: "... разбира се, сравнено с дисидентството в Полша, Унгария, Чехословакия и Съветския съюз, нашето беше "подпури от известни оперети...". Но малко по-надолу казва: "Онова, което определяме като дисидентство, тръгна от прекопаването на розите и стигна до гладните стачки. Не зная дали трябва да се търси дълбока символна връзка между уханието на розите и духовното наслаждение от отричането на храната – за мене те са еднакво стойностни.

...Онова, което определяме като дисидентство, тръгна от недоизречените в някои публикации (за разлика от мнозина автори аз не смятам, че всичко публикувано преди 10 ноември е продажно) несъгласия със системата и стигна до изречените на висок глас "де-мо-кра-ци-я" и "сво-бо-да!" Не зная дали трябва да се търси дълбока символна връзка между недоизречената и изречената свобода – за мене те са еднакво прекрасни."¹⁸

Любомир Собаджиев смята, че "Дисидентите по правило произлизат от средите на политическия елит, или от приближената на режима интелигенция... Всъщност такива хора са най-образовани, най-информирани, най-запознати с пороците и недъзите на режима: широкото образование култивира у човека чувство за достойнство. Защото, ако има режими, които създават спокойствие и сигурност за своите граждани, то нито един от тях не би се примирил с чувството на достойнство у гражданите." ¹⁹ Тези думи-прозрения отнемат илюзията на източноевропейците за абсолютните свобода и комфорт, които западните общества дават на хората.

Непосредствано след това той развива тезата си, че "дисидентството" започва с индивидуалната, "персоналната" съпротива и постепенно преминава в "по-възвишената" степен - организираните действия: "През лятото и есента на 1989 г. българското дисидентство достигна апогея на своето естествено развитие с непрекъсната поредица от впечатляващи колективни прояви: протести и подписки срещу тероризирането и прогонването на турците, гладните стачки и откритите писма, дейността на Комитет 273, алтернативния Екофорум в градинката на "Кристал", събранията в кино "Петър Берон" и Южния парк, предаването в Народното събрание на протеста на Екогласност на 3 ноември. В тези действия неизменно участваха от 120 до 160 софийски интелектуалци - една внушителна част от тях - комунисти". ²⁰

Както става ясно Л. Собаджиев определя "дисидентството" като път (не случайно Е. Иванова е озаглавила изповедта му "Бунтът започва като личен проблем"), извървян предимно от интелектуалци (независимо от това дали те са партийно ангажирани или не), които обаче задължително са популярни както в собствената си професионална общност, така и сред по-широк кръг от хора.

Той е склонен да причисли към "дисидентството" и откровените антикомунисти - политически затворници, които не произхождат нито от елита, нито от интелектуалните среди, но които непрекъснато създават проблеми на Държавна сигурност. Според характеристиката, която В. Хавел прави на различните типове противодействие на властта, е по-уместно те да се наричат политическа опозиция. Трябва отново да подчертая, че тези хора въздействат върху много тесен, предимно роднинско-приятелски кръг, тъй като биографиите на голяма част от тях както от времето преди, така и след Втората световна война дистанцират мнозинството българи и посланията им, дори когато са умерени, а каузата им - борба за правата на човека, например - общоприемлива - не намира добър прием и подкрепа сред широките обществени среди. Отричали в определен период от дейността си системата като цяло, те сами са се поставили извън нея и не успяват до самия ѝ край да заемат сериозно място в социалното пространство.

Йордан Василев пък заявява: "Аз не съм дисидент. Като хиляди други интелегенти, аз бях потърпевш от комунистическия режим и моята съпротива още от младини се изразяваше в неприемане на конвенциите, в отказ от кариера. Не съм написал нито един текст по поръчка, без да бъде мое вътрешно убеждение, никога не си позволих да цитирам задължителни авторитети". В тази декларация ясно се усеща влиянието на Солженицин и неговия призив за "Живот не в лъжата". А следващите му думи са свидетелство, че и за него "дисидентството" е предимно дейност на интелектуалци (терминът, който той употребява е "интелигенти", което като словосъчетание е нещо средно между интелигенция и интелектуалци): "В неформалните движения се включих с надеждата, че група от

интелигенти все пак може да промени нещо. А също - и задължението най-после да се поеме някакъв риск." ²¹

Тезата, че "дисидентите" са интелектуалци, а не партийно-политически опозиционери се споделя и от Стефан Гайтанджиев: "Преди, през 60-те, 70-те, дори 80-те години имаше малки интелектуални кръгове, които се събираха помежду си, говореха си, но не стигаха до нещо повече от иносказателна съпротива...Имаше три кръга, които постепенно се размесиха, те дадоха началото на някакво организирано движение - това беше през 1986 г. Единият беше около Философския институт - хората, които тогава бяха свързани с една голяма синдикална битка, която прерастна в общоакадемична...Вторият кръг бяха кинодокументалистите...Третият интелектуален кръжец бяха хората около Кольо Генчев, Желю, главно събиращите се в "Яйцето". Може би един случаен казус събра тези хора в Дома на киното на 8 март 1988. Там беше началото на вече организираното...дисидентство или неприемане на действителността - както и да го наречем - то беше началото." ²²

Той обаче под "дисидентство" разбира само организираната съпротива. Именно поради това е доста скептичен към "иносказателното" недоволство на отделни публични личности и групи през десетилетията преди края на 80-те. Именно поради това Ст. Гайтанджиев приема, че "дисидентството" е предизвикано предимно от два фактора: "външният фактор беше преустройството в Съветския съюз, а от вътрешните най-важният беше възродителният процес, който проблематизира определени заплахи към обществото." ²³

Димитър Луджев, разказвайки собствената си биография от времето на аспирантурата си (1976-1977) до 1989 г. всъщност престава "дисидентството" като път, който започва от

индивидуалното осъзнаване на личното недоволство от действителността, преминава през приятелски интелегентски кръг от мислещи личности, участвали през 1968 г. в студентски вълнения, а в онзи момент съпреживяващи идеи и концепции, откривани в книгите, които четат, през организирането на семинари и школи в годините на "перестройката", където на научен анализ се подлагат и дебатираат редица актуално-политически проблеми, до участието в неформалните организации от 1988-1989 г. Мнението му, без изрично да е заявено, е, че "дисидентството" е публична дейност на критични интелектуалци, които намират начин да лансират своите тези и да провокират мисленето на по-широки професионални общности.²⁴

Според Копринка Червенкова "дисидентството" като критична публична дейност на интелектуалци съществува след 1985 г., т. е. след началото на Горбачовата "перестройка".²⁵

Много по-категорично е мнението на Мариана Златева, активна участничка в "Независимото дружество за правата на човека", което гласи: "За дисиденти считам тези, които - в тяхната партия - са инакомислещи." Изхождайки от тази своя представа тя, като непринадлежаща към никоя партия, не смята себе си за "дисидент".²⁶ Естествено, това разбиране твърде много стеснява съдържанието на термина, още повече като се има предвид, че в условията на държавен социализъм не малка част от безпартийните приемат комунистическата идеология, тъй като тя е единствена и всевластваща и без да се съобразят с нея, те не биха могли да се реализират. Имайки предвид точно тези обстоятелства висшата партийна номенклатура във всички държави от съветския блок говори за "безпартийни комунисти".

За поетесата Невена Стефанова българското "дисидентство" е "относително в сравнение с онова в Унгария, Полша, Чехословакия и

част от интелигенцията в СССР, която устояваше въпреки цялата сила на полицейските режими и КГБ...Моралната съпротива на творците у нас, според мен, се състои предимно в техните индивидуални протестни актове: аналитични трудове (най-голямо място тук заема "Фашизмът" на Желю Желев), литературни творби, психологически, философски, социологически изследвания, успели да стигнат до печата или останали по чекмеджетата...Лично аз смея да окачества поведението си като индивидуална нравствена съпротива...Клубът ми се струваше една възможност за обединяване на интелигенцията..."²⁷

Вижда се, че дори Невена Стефанова, която през всичките години от средата на 50-те до края на 80-те е остро критична в своето творчество и граждански активна както в него, така и сред професионалната общност и в публичното пространство, носи определен комплекс, когато сравнява собствената и на своите приятели дейност с тази на известните интелектуалци в средноевропейските социалистически държави и в Съветския съюз. Явно за нея има някаква универсална "дисидентска" матрица, в която българският тип противодействие на властта не се вмести. Тя обаче е категорична в мнението си, че "дисидентството" е интелектуално по своя състав, от където произтича и морално-етичната му същност, която има политически привкус.

Различно е мнението на друг активен участник в "Клуба в подкрепа на гласността и преустройството" - Чавдар Кюранов. За него "дисидентството" е необходимост и българското съвсем не е недостатъчно, в сравнение с това в СССР, Унгария, Полша и Чехословакия, а просто е специфично, каквото всъщност е и във всяка от изброените държави. "Дисидентството" - смята той - е необходимост при еднопартийната система (за разлика от страните с

плуралистично управление, където има различни видове опозиция, но няма дисидентство) и общият му белег е "промяната".²⁸

Александър Каракачанов е представител на скептиците, които смятат българското "дисидентство" за несъществуващо, ако се сравнява с това в Съветския съюз и централноевропейските социалистически държави. Причината за специфичната му проява той вижда в националния дух на българската интелигенция, която критикува предимно в рамките на "собствената си кухня". Според него "дисидентството винаги е излизало от средите на интелигенцията" и основен критерий за наличието му е не просто да мислиш различно, а и публично да изразяваш корективното си мнение. Ето защо - смята той - "дисидентството в България започна с първите неформални организации".²⁹

Две напълно противоположни едно на друго мнения застъпват Георги Спасов - активен участник в "Независимото дружество за правата на човека" на Илия Минев и Антонина Желязкова - една от учредителките на "Клуба в подкрепа на гласността и преустройството", известна преди всичко със своята последователна позиция в защита на българските турци по време на т. нар. възродителен процес.

Първият определя себе си като "неформален по природа" и категорично заявява, че в България няма "дисидентство". Ще цитирам подробно аргументите, които той посочва, обосновавайки тезата си, тъй като те се използват от почти всички, които застъпват подобно мнение: "Ако се приеме, че кръстенето, разказването на вицове за "социализма" на Т. Живков пред близки и приятели и псуването на кмета, партийния секретар, председателя на профкомитета или на кварталната ОФ-организация са дисидентска дейност, може да се каже, че дисидентството е било основно занятие на целокупното

население, а Т. Живков е бил "баш дисидент", тъй като е разказвал вицове за себе си, и то не пред кварталните доносници на ДС, а пред членовете на Политбюро и на ЦК на БКП.

Ако се приеме обаче, че дисидентът е личност, осъзнала дълбоката антихуманна, антиобществена и антинародна същност на комунистическия тоталитаризъм, а дисидентството - политическо движение за неговото разобличаване и събаряне, ще се окаже, че дисидентите у нас са били колкото белите лястовици, а дисидентството - движение на черна котка в тъмна стая, когато котката не е в стаята, а в мазето на съседите." ³⁰

Антонина Желязкова от своя стана заявява, че вярва във "вечните дисиденти". Различията между двамата безспорно се дължат на различното съдържание, което влагат в термина "дисидентство". Както стана ясно от горния цитат, Г. Спасов под "дисидентство" разбира осъзната и активна антикомунистическа дейност. Съвсем различна е представата на А. Желязкова: "Като педантичен учен - казва тя - бих искала да се придържам към същинското значение на думата - другомислещ, вероотстъпник. В този смисъл мисля, че в България имаше много дисиденти. Не влагам никакъв героически смисъл и съдържание в това. Просто много хора не споделяха господстващата комунистически идеология или отделни нейни проявления.

Друг е въпросът, че малко бяха онези, които се опитваха открито, извън тесния приятелски кръг, да анализират критично, да правят планове за по-добро бъдеще, за един отворен свят, за друг тип икономика и т. н. Макар и малко, този тип смелчаци, въздействаха силно на общественото мнение, спомагаха - макар и подводно - да се формира някакъв нов тип морал, който бих нарекла "граждански". ³¹

А в интервю за "Дойче Веле" тя казва: "Имах невероятен късмет съдбата да ме събере с прекрасни личности, които станаха мои учители и приятели. Така че помня датите отпреди много години, когато съм срещнала за първи път, и то остана за цял живот, Христо Ганев, Вера Мутафчиева, Желю Желев, Иван Станчов, Джордж Сорос. Съчетанието е странно, но за мен е истинско богатство. Изпитвам пиетет и дълбока привързаност към всеки един от тези мои учители и приятели." ³²

За Велислава Дърева "Дисидентството, само по себе си, имаше морален характер, нещо като политически морал или морал в политиката". ³³

Според Елка Константинова "дисидентството" у нас е "вживяване в една роля", т. е. в България "истинско дисидентство нямаше. Това са измишльотини и сега се преувеличава. Нито Блага Димитрова беше дисидент, дори Желю Желев не беше дисидент в този смисъл на думата. Защото той си гледаше професията и се занимаваше не толкова да сваля строя и да отрича строя, колкото да напише умна книга. Аз го помня - той беше запален така от интереса към професията". ³⁴

Явно Е. Константинова приема "дисидентството" като политическа дейност с антикомунистическа насоченост, а не като морално-ценностна корективна позиция на интелектуалци, които поради своята популярност и почтеност в творчеството си и в публичните си изяви въздействат върху широк кръг от граждани, т. е. тя не приема (или просто не познава) мнението на Вацлав Хавел за "дисидентството".

Георги Мишев "не желае дисидентска пенсия", ако бъде учредена такава, защото не определя себе си като "дисидент": "Смятах, че директното тръгване срещу една добре въоръжена

полицейска система е обречено на неуспех. Бавното ерозиране на идеологията отвътре бе по-сигурният, макар и бавен, начин за събарянето на тоталитарната система. В това отношение бе важна опозицията в самата партия (БКП) - това обикновено се подценява, а в онова време бе извънредно съществено. Единственото място, където относително свободно можеха да се повдигат някои проблеми, бяха някои организации, в които преобладаваха представители на интелигенцията..."³⁵

Така известният български писател, член на БКП, а впоследствие изключен от нея, един от учредителите и ръководителите на първата истинска "дисидентска" организация - "Общественият комитет за екологична защита на Русе", а също така и член на "Клуба в подкрепа на гласността и преустройството" смята публичната, но разумна позиция на изявени интелектуалци за единствено възможната нравствено-критична дейност, чрез която може да се въздейства върху мнозинството българи в посока на формиране на гражданско чувство, а в перспектива - на гражданско общество, което всъщност е и основна цел на "дисидентството".

За Румен Данов "Дисидентството е път, който започва с публичния израз на несъгласие с някои от действащите норми при социализма, път, който в началото си позволяват предимно писатели като Радой Ралин, Коста Павлов и Христо Ганев, Желю Желев и Блага Димитрова...От последните две години преди 1989 могат да се споменат още много такива хубави хора. Всички те не стоят в една редица и това е хубаво.

Инакомислието обаче се превръща в несъгласие, когато надскочи кастовите кръгове, творческите гилдии, когато започна да тропа по хорските плетища и влезе в домовете на повече люде..., т. е. едва от пролетта на 1989 г."³⁶

Както става ясно от цитираните интервюта,³⁷ преобладаващата част от инакомислещите са интелектуалци, идентифициращи себе си като личности, които водени от морално-етични подбуди създават критично творчество, което се явява коректив на реално-политическото, а чрез него и публичните си действия - особено чрез неформалните сдружения от края на 80-те години - се опитват да въздействат върху по-голяма част от българите като постепенно ги освободят от страха и събудят чувството им на недоволство от властта, респективно от режима на Тодор Живков.

Повечето от тях се чувстват длъжни да формулират фраза от вида: "Българското, за разлика от това в Полша, Унгария, Чехословакия и СССР", с което се оставя впечатлението, че в посочените държави "дисидентството" е едно и също, че там няма специфики, докато у нас - е различно. Знае се, че подобна формулировка, подобно сравнение е непрецизно, за да не кажа - невярно. Едни са проявите в Полша - с краен вид "Солидарност", други в Унгария - където се пишат след средата на 80-те години конкретни програми за бъдещото устройство на страната, естествено - различни и твърде специфични са "дисидентските" прояви в центъра - СССР, различни са в Чехословакия. Тук още веднъж трябва да отбележа, че българското има както общи черти, така и определени различия, което не го прави недостатъчно, а само също така специфично. Специфичност, предопределена както от различното ни социополитическо развитие през XX и предшестващите векове, формирало предимно конформистки нагласи у мнозинството българи, така и от специфичното отношение на комунистическата власт в България към интелигенцията, изразяващо се в умело дозиране на флирта и репресиите, на похвалите и наказанията, на привилегиите и остракирането.

Проучвайки различните типове противодействие на комунистическата власт от годините на социализма, изследователите формулират следните основни въпроси, свързани с "дисидентството":

Има ли "дисидентство" в България?

Доколко то е пълноценно и доколко недостатъчно в сравнение с това в СССР и другите източноевропейски държави?

Каква е неговата специфика?

Какво влияние е оказало и какво не върху българското общество като цяло в посока на засилване на неговия критицизъм и гражданска активност?

Доколко характерът на "българското дисидентство" предопределя характера на българския преход към демокрация?

Как всъщност се разви дебатът през последното десетилетие на XX век?

Първите две-три години след 10 ноември 1989 г. изобилстваха с дисидентски себелегитимации, проява по същество на комплексирано вглеждане в собствените си позиции от годините на социализма. Този процес, който най-общо би могъл да бъде наречен и "пренаписване на биографиите" от немалко българи, предизвика различни реакции сред обществото: От почуда до насмешка, от желание да се последва този пример до рязко отграничаване от подобна позиция. Това роди и конфронтацията между новите публични личности, представени предимно от репресираните опозиционни дейци през втората половина на 40-те години и политическите затворници от следващите десетилетия и най-активните дейци на неформалните организации от 1988-1989 г. Започна и противопоставянето между самите участници в тези движения и особено между членовете на БКП и безпартийните

в тях. Появи се тезата за внедрени агенти на Държавна сигурност (ДС) сред "дисидентите", заговори се за операция "Клин".³⁸

В най-неизгодно положение и най-крайни позиции - на пълно дистанциране, на категоричен отказ да се свързват имената им с определението "дисидент" – категоричност, предизвикана от нежеланието им да се вливат във вълната от героизации и себегероизации - заеха част от интелектуалците, членове на БКП, които през всичките години след средата на 50-те до края на 80-те на XX в. бяха безспорни културни и нравствени авторитети както сред интелегентските среди, така и сред не малка част от българите. Те именно бяха не просто забравени, а и изключени от общественото и изследователското внимание, когато се дискутира темата "дисидентство".³⁹ В такава ситуация се появи не малко количество мемоарна литература, визираща конкретна "дисидентска" нагласа и действия на авторите ѝ,⁴⁰ появиха се публикации на хора от бившата Държавна сигурност, особено служители на политическата полиция, организирана през 1968 г. в VI отдел на VI управление на тази структура,⁴¹ появиха се и многобройни и разнопосочни публикации в пресата, появиха се и документални издания.⁴²

Официално дебатът беше открит през 1997 г. в кн. 10 на сп. "Демократически преглед",⁴³ издание на дружество "Гражданин", чийто главен редактор е Михаил Неделчев. Под рубриката "Дисидентският опит: живот не - в - лъжата" бяха публикувани два негови материала: "Участта да си дисидент в България"⁴⁴ и "Речник на дисидентите". Международен изследователски проект.⁴⁵

Тук е мястото да отбележа, че някои от смущенията идват именно от несполучливата, според мен, подредба на материалите. По-добре, а и логично би било, първо да се представи проектът, а след това есето на М. Неделчев. Така биха станали ясни както поводът,

така и критериите, въз основа на които авторът разсъждава по проблема "дисидентство".

Самата инициатива на М. Неделчев е повече от добра. Включването на българската група в общите усилия на изследователите по проблема "дисидентство" в цяла Източна Европа може да доведе до научно обосновани резултати. Присъединяването към подобен екип е един от най-сполучливите начини България да заеме полагащото ѝ се място, българското инакомислие да бъде представено като част от общата картина на противодействие и несъгласие на групи и личности с действащите норми и ценности в годините на социализма.

Тъй като, както става ясно от представянето на проекта "Речник на дисидентите", присъединяването към групата и контактът трябва да се осъществяват чрез неправителствена организация, М. Неделчев с още няколко човека от дружество "Гражданин" конституират такава структура - "Център за изследване на антикомунистическата съпротива и на дисидентството в България" с председател Силвия Борисова. Благодарение на тази инициативност всъщност става възможно реалното включване на България в този международен проект.

Фактът, че официално българският дебат за дисидентството започва именно във връзка с една международна инициатива, е повече от положителен. Той е предпоставка проблемът "дисидентство" да се представи научно-обективно и в източноевропейски контекст. Публичната рефлексия обаче беше в обратната посока. Започна се емоционален спор и почти комична надпревара кой да бъде и кой да не бъде включен в списъка...

Основна вина за характера на обществената дискусия има преди всичко групата, работеща по Речника, поради твърде агресивния тон,

който имаха изказванията ѝ, правени по българските медии. Не допринесе за намаляване на остротата на дебата и обстоятелството, че още в първия материал, представящ проекта, са отбелязани няколко общи момента, които да се имат предвид и от работещите по него, и от заинтересованите личности и групи:

Първо. Определени са хронологическите рамки - "Речникът" ще обхваща времето от 1956 до 1989 г. - т. е. времето след окончателното установяване и първите опити за корекции на социализма в цяла Източна Европа.

Второ. Речникът да се състави по отделни страни, като въвеждащата част трябва да включва: "описание на най-важните етапи от развитието и спецификата на дисидентските движения в дадена страна или регион, кратка характеристика на основните дисидентски формирования и взаимоотношенията им, както и обяснение на специалните термини и съкращения, употребени в раздела." Тук ясно се предполага наличието на специфични прояви във всяка отделна страна, което изисква изследване на българската специфика.

Трето. Еднаква структура на биограмите:

- биографични данни,
- професионална биография (не дисидентската),
- описание на опозиционната дейност на дадената личност и значението ѝ за цялото дисидентско движение,
- кратко описание на текущата дейност,
- библиография на авторските публикации, свързани с опозиционната дейност,
- снимка.

Четвърто (и едно от най-важните уточнения, което, струва ми се, добре би било да предшества конкретната работа по издирване, а не да се отлага напред във времето) - това са принципите за подбор на

личностите. Тук българските участници са счели за нужно да направят уговорката, че "Този въпрос изисква интензивно методологическо обсъждане, защото самият термин "дисидент" е неясен. Засега предложението е за дисиденти да бъдат смятани хората, които:

- са се борили активно срещу комунистическата система, в защита на човешките права и основните демократични свободи;

- с мислите и действията си са станали препоръчителни за важните меродавни среди с опозиционен характер в европейските страни, управлявани от комунисти;

- с дейността си не са разчитали на краткотраен ефект и тя не е била осъществявана насилствено, а при спазване на демократичните правила в един недемократичен свят." ⁴⁶

Цитирам подробно тази част по няколко причини. От една страна смятам че всеки, който пристъпва да работи по проблема "дисидентство" е добре да ги има предвид и при относително дори съгласие с обявените критерии, да се съобрази с тях. От друга - именно проследявайки тези критерии ще можем да анализираме обективно идеите, оценките и конкретните изследвания на групата по "Речника", която се явява единственият реален субект в този международен проект.

В самото начало трябва да отбележа, че в продължение на обявените три години се провеждат още две международни срещи, на които се дискутира и кординира работата по "Речника на дисидентите". Освен посочената вече учредителна сбирка, на 30 и 31 октомври 1999 г. дружество "Гражданин" и създаденият към него "Център за изследване на антикомунистическата съпротива и дисидентството в България" организират международна конференция в София, в която участват 13 души от 9 държави, вицепрезидентът на

република България Тодор Кавалджиев, бившият президент Желю Желев, много личности, свързани с опозиционното движение в България в годините 1944-1989, интересуващи се от проблема "дисидентство" граждани, политици. Конференцията завършва с кръгла маса "Дисидентството като начин на мислене и действие", ръководена от Желю Желев и Михаил Неделчев.

Този форум заема ключово място в българския дебат за "дисидентството". Много от участниците в емоционалните дискусии, които се водят по страниците на българските вестници в продължение на две години именно тук, на този респектиращ форум, получават възможност отново да изложат своите аргументи и да чуят тези на ответната страна. Неприемащите подхода и критериите на групата по "Речника" обаче не се възползват от тази възможност. В материала на Михаил Неделчев, озаглавен "Конференцията и българският дебат за дисидентите"⁴⁷ авторът, след като категорично е заявил своето мнение, че "Не е възможно повече да се представяш за велик дисидент заради ударен шамар или ритник, заради инакомислие на партийно събрание (довело, о, какво нещастие! дори до изключването ти от редовете), заради доста проблематично като причина и форма изкарани няколко месеца в затвора вече през размирната 1988 или дори 1989 г..., че тази проблематика няма у нас само скандални измерения, не означава като актуален дебат само желание да си изградиш образ на "активен борец", да търсиш привилегии или незаслужени почести, да легитимираш нахалното си публично поведение с присвоени права на "страдалия" и "гонения" - след всичко това М. Неделчев изразява надеждата си, че "българският дебат за дисидентството вече не е в скандалната си фаза", че предстои дискусията да стане професионална и по същество.

Въпросът е, на какво основание, въз основа на какви променени критерии или теоретични обосновки ще започне тази "нова фаза" в дискусиата?

До този момент под рубриката "Дисидентският опит: живот нев-лъжата" са публикувани: "Славомир Адамович - политически затворник за свободата на словото в Беларус" ⁴⁸, очерците на Силвия Борисова за Блага Димитрова и Димитър Петков, очеркът на Иван Спасов за Теодосий Беляковски ⁴⁹, очерците за Радой Ралин и Едуард Генов - също на Иван Спасов ⁵⁰, очеркът на Силвия Радева за Илия Минев, на Ганчо Савов за Любомир Собаджиев и на Иван Спасов за Йосиф Петров ⁵¹ В същия брой са поместени и "Обръщение на Тодор Кавалджиев, вицепрезидент на Република България" ⁵², както и анализирани вече два материала - на Силвия Борисова "Международна конференция "Речник на дисидентите" в София ⁵³. и на М. Неделчев "Конференцията и българският дебат за дисидентите"⁵⁴ Никъде в посочените публикации повече не са говори за съдържанието на термините "дисидент", "дисидентство", никъде не се споменават евентуалните български специфични прояви на "дисидентството", които биха послужили също като критерии за "дисидентска" принадлежност. Без да изпадам в излишен критицизъм и максимализъм, струва ми се, че тук е главната причина за начина, по който се дебатират тази тема. Както не бих пропуснала отново да отбележа изключителната заслуга на групата по "Речника" за отключването на целенасочено изследване на проблема "дисидентство" в България, така не мога да подмина и големите отговорности, които има същата тази група. Вероятно екипът се е замислял над въпроса какво още трябва да се направи, какво да се подобри в работата на групата, но разсъждения от подобен вид липсват по страниците на "Демократически преглед", където

всъщност се води тази дискусия. Макар да съзнавам, че днес, пост фактум е много по-лесно да се забелязват грешките и непълнотите, все ми се струва, че в една рубрика "Дискусионно", например, биха могли да се поместят част от критичните към техните подходи материали по темата "дисидентство".

Вместо подобни инициативи, екипът продължава своята работа в посоката, която е уточнена на учредителната сбирка в Полша и в посоката, която той смята за правилна и резултатна. Така през следващите 2000-2002 г. са публикувани: очерк на Иван Спасов за Лазар Цветков и на Христо Христов за Борис Арсов⁵⁵, разговор на Тони Николов с Наталия Горбаневска "Ние бяхме нормалните хора в едно ненормално общество", материалът на Силвия Борисова "Трибунал за комунизма", очеркът на Михаил Неделчев за Атанас Славов и на Ганчо Савов "Псевдоним Елтимир" (за Ангел Грънчаров)⁵⁶. Също така разговорът с Васил Биков на Александър Лукашек "Животът е най-великият Божи дар, няма нищо над Живота" и очерците на Михаил Неделчев за Георги Марков и Асен Игнатов.⁵⁷ Последните конкретни материали са поместени в кн. 47 на 2001 г.⁵⁸ Това са: очеркът на Силвия Радева: "Международен речник на дисидентите - ЖЕЛЮ ЖЕЛЕВ" и на Михаил Неделчев за Румяна Узунова, както и интервю с Александър Солженицин "Трябва да спасим Русия не за години - за месеци, седмици". Тези материали са предшествани от публикациите на Силвия Борисова "Да мислим за собствената си история в международни категории" и "Споразумение между участниците в международната програма "Източна Европа - обща съдба" за перспективите за по-нататъшното взаимодействие и разширяване на мрежата".⁵⁹

Последните два материала информират за взетите решения на поредната работна среща на международните организации,

участнички в изследователската програма "Общо място - Източна Европа", състояла се от 16 до 21 юни 2001 г. край Варшава. На нея е гласувано - по финансови и технически причини - да се издаде кратка версия на Речника, която да съдържа 350 биографични очерка - на полски език. Споразумението пък очертава перспективите и по-нататъшното взаимодействие между отделните страни и организации. В този документ изрично е отбелязано, че програмата е аполитична, че тя ще се занимава с проблема за справедливостта и правата на човека, ще се противопоставя на тенденциите на "национален егоизъм", ще изучава и осмисля механизмите, върху които се опира предишната система. Основни задачи на проекта за периода 2001-2005 г. е завършване на "Речник на дисидентите" и разработка на Лексикон на свободата, както и конкретни мероприятия за превръщането на полското списание "КАРТА" в международно, излизащо на няколко езика. Ясно е намерението на всички организации да продължат съвместната работата по проекта, с което да дадат своя принос към безконфликтното протичане на преходите във всички бивши социалистически държави.

Тук извън рубриката "Дисидентският опит: живот не-в-лъжа", но определено по същия проблем за "дисидентството" е репликата на Михаил Неделчев "Съюзът на българските писатели и неговите бури в чаша вода"⁶⁰ към статията на Владимир Мигев "Настъплението срещу свободомислието в писателския съюз (1957-1961)".⁶¹ Трябва да кажем, че статията на В. Мигев е от поредицата предварителни публикации на откъси от книгата му "Българските писатели и политическият живот в България 1944-1970 г."⁶² Статията, както и книгата на автора, са написани въз основа на обилен документален материал, на материали от периодичния печат в посочения период, както и на публикации по въпросите на българската литература до 2000 г. Вл.

Мигев обаче няма ясно формулирани тези, използването на определения-квалификации като "ретроградни", "свободомислещи", "догматици", "леви" и "десни" - с обратно на обичайното съдържание на последните два термина - прави оценките в текста доста неясни, поне що се отнася до обществената значимост и публичната рефлексия на творбите на някои от изявените български интелектуалци. Вместо да анализира, вместо да се опитва да разбере и обясни причините за заеманите различни позиции от отделните писатели, Вл. Мигев на места е почти заклинателен. Така че не изнесените факти, а липсата на интерпретация или повърхностната интерпретация на емпиричния материал дава основание на М. Неделчев да репликира и да поднася собствената си теза като убедителна. Тя, разбира се, е и резултат от неизяснените термини "дисидент" и "дисидентство", от априорното приемане, че това са личности и прояви, с анти-социалистическа и антикомунистическа насоченост. Именно това е и причината М. Неделчев да заяви, че т. нар. от Вл. Мигев "свободомислещи" писатели " съвсем не са радикално отхвърлящи я (официалната идеология - бел. на авт. - Н. Хр.) хора, а опитващи се да я "смекчат", още не и да я "преустроят". Естествено, става дума за времето от края на 50-те - самото начало на 60-те години. Но дори и тогава корективното и алтернативното мислене и действие на визираните от Вл. Мигев писатели - все едно дали са членове на БКП или безпартийни - е ясно изразено. Прав е обаче М. Неделчев в твърдението си, че "Сюжетите от "Ангел Кънчев" 5 трябва да се видят в много по-широк контекст, а не само в рамките на удобната за властта (само)затворила се писателска общност, където бурите - макар да се струваха съдбовни - наистина си бяха в чаша вода, дори когато имаха твърде неприятни последици за горките прегрешили".⁶³

Не можем да отменим с мълчание ироничната фраза "Горките прегрешили", защото корективното мислене, "дисидентството", както вече видяхме в очерците от първата част на книгата, е дейност в полето на морално-ценностното, но дейност в развитие, то е път, чието начало в повечето случаи поставят именно почтени личности, членове на БКП с впечатляващ довоенен актив или пък представители на младата "либерална" българска интелигенция. Каква е вината на историците, какво в нашите изследвания дава основание за подобни реплики? Това е съществен въпрос, пълният отговор на който може да бъде даден след прецизен историографски преглед. В случая мога само да отбележа своето мнение, че е по-добре изследванията ни да са проблемно-хронологически, а не хронологическо-проблемни...

Финалната публикация на Михаил Неделчев под заглавие "Дисидентството в България в контекста на общата антикомунистическа съпротива и на многобройните форми на несъгласие с комунистическата система" е фактически окончателният вариант на въвеждащия очерк към българската част на "Речник на дисидентите".⁶⁴

Кои са новите моменти в този последен материал?

Преди да отговорим на този въпрос ще проследим каква е представата за "дисидентството" като цяло и за българското "дисидентство" в частност, която изгражда М. Неделчев в първото есе?

Първо. Вероятно изхождайки от презумпцията, че терминът "дисидентство" е ясен за всички, че всеки българин, или поне просветените българи, влагат еднакво съдържание в него, той не смята за необходимо да го пояснява по какъвто и да било начин. Оттук произтичат и противоречивите мисли и объркващите чувства, които текстът предизвиква. Че Михаил Неделчев подхожда смутено

към темата става ясно още от първите изречения, в които той се чувства длъжен да назове двете ширещи се тогава (а и до днес) противоречиви тези: едната, че в България до края на 80-те години няма организирани дисидентски движения, т. е., че българското дисидентство е твърде закъсняло и другата - че и преди има някаква съпротива срещу властта, но тя е единична и "скрита", поради което и малко известна на мнозинството българи. Има също така - казва авторът - прояви на опозиционност в интелегентските среди или "интелигентски опозиционен бит - широко разпрострян и неспособен да намери ярки публични изрази". Голяма част от тези хора, според М. Неделчев, са корумпирани от властта и превърнати от нея "чрез добре дирижирани медийни изяви в нещо като официални шутоведисиденти." ⁶⁵

Следва твърдението за многобройност на "писатели, музиканти, просто на неортодоксални съвсем млади хора" малтретирани в концентрационните лагери в Белене и Ловеч през 50-те и 60-те години, въдворени там поради изразените от тях протести след революцията в Будапеща през 1956 г. Споменават се и репресираните активисти на старите български политически партии.

Непосредствено след това М. Неделчев изпитва потребността да разкаже началната биография на първата българска некомунистическа политическа организация, Съюз на демократическите сили (СДС), като отбелязва грешките, които тя допуска в предизборната кампания за Велико народно събрание (ВНС). Целта на този текст, както авторът сам я определя, е да направи съпоставка между "дисидентските" действия на поляците и несполучливата тактика на "българските антикомунисти" след 10 ноември 1989 г. А също така и за да изтъкне факта, че през последните 5-6 години в България често се "загърбват и забравят личностите и делата на дисидентите

дотождана, доколкото ги имаше." Вместо това се превъзнасят, съвсем несправедливо, според М. Неделчев, "пребивавалите в чужбина български дисиденти, обявявани за истинските и действително страдащите." ⁶⁶ Кои са тези хора? Георги Марков, Асен Игнатов, Стефан Попов, Атанас Славов, Румяна Узунова, Джон (Дими) Паница и Евгени Силянов - всички те не успяли (с изключение на Георги Марков - станал печално известен заради мистериозното му убийство с т. нар. "български чадър") да станат известни на Запад заради емигранта-"маргинал" Ценко Барев, който не допуснал тяхната изява на страниците на дисидентското списание "Континент". ⁶⁷

Кои все пак са "дисидентите" вътре в страната? Желю Желев, който "десетилетия отстоява дисидентската си същност", Стефан Савов, д-р Петър Дертлиев.

През втората половина на 80-те години вече има - според М. Неделчев - многобройни дисидентски прояви, като: кръга на новите философи, обединени около издателския проект "Критика и хуманизъм", социолози и политолози, събрани около проекта "Избор", филолози, историци, философи около "Синтез" и самиздатските списания "Глас" и "Мост" на поетите Владимир Левчев и Едвин Сугарев, също така и неформалните организации от края на 80-те като "Независимото дружество за правата на човека", профсъюзът "Подкрепа", движението "Екогласност", "Клубът в подкрепа на гласността и преустройството", доминиран от Желю Желев, макар и обединил "перестройчици марксисти и същински антикомунисти". ⁶⁸ В последната организация, изрично отбелязва авторът, дейно участие взема "днешната пълномощна министърка в посолството на България във Варшава проф. Елка Константинова." Есето "Участта да си дисидент в България" завършва със спомен на Михаил Неделчев от негово участие в забранен митинг на "Солидарност", състоял се на 1

май 1989 г., където всички заедно викат: "Нйема волношчи без Солидарношчи". "Помня сълзите си." - е финалната реплика на автора.

Така направеният преразказ на този първи по рода си материал, който не само има претенцията, а и официално поставя в публичното пространство проблемът "дисидентство" беше неизбежен, тъй като еволюцията на по-сетнешните разсъждения би била неясна без тази информация.

Какво впечатление оставя текстът? Първо. Определенията "дисиденти", "опозиция" и "антикомунисти" са синоними според М. Неделчев. Второ. "Дисиденти" са и репресираните политици от края на 40-те - началото на 50-те години. Трето. Има и задгранични "дисиденти", но тяхната участ е далеч по-лека. Четвърто. "Дисиденти" са трима от най-популярните политици от първите години на прехода. Пето. Същинските "дисидентски" прояви са тези от края на 80-те години.

Тези разнородни позовавания обаче объркват дори посветения читател, който прочитайки материала неизбежно си задава въпросът: "Какво всъщност е "дисидентството"? Донякъде отговорът се съдържа в следващата публикация, посветена на международния изследователски проект "Речник на дисидентите", която вече представихме.

Успява ли екипът на Речника, съобразявайки се с изработените в Полша общи изисквания, да даде една обективна, или поне своя субективна представа за "дисидентството", успява ли да определи специфично-българското "дисидентско" поведение? Като дадем дължимото на немалката по обем събирателска работа, на написаните и публикувани биограми, както и на поместените по страниците на "Демократически преглед" в рубриката "Дисидентският опит: живот

не-в-лъжата" интервюта с руски дисиденти, отговорът е по-скоро отрицателен. Това личи особено ясно във финалната публикация на М. Неделчев от 2002 г. под заглавие "Дисидентството в България в контекста на общата антикомунистическа съпротива и на многобройните форми на несъгласие с комунистическата система", която, както вече отбелязах, фактически е и официалният уведен материал към българската част на международния "Речник на дисидентите".⁶⁹

Както се вижда от самото заглавие, има определена промяна през изминалите пет години в представите на водещата фигура в българската част на международния проект "Речник на дисидентите". Ако през 1997 г. материалът е назован "Участта да си дисидент в България", то сега проблемът не само е разширен, а и до известна степен нюансиран. Директното внушение вече не е само, че "дисидентството" е антисоциалистическа и антикомунистическа дейност, а е и "многобройни прояви на несъгласие с комунистическата система".

Кои са новите моменти?

Първо. Като един от основните източници за "дисидентството" М. Неделчев определя архивите на Държавна сигурност.

Второ. Твърде интересна и определено важна е формулировката за двете култури: "култура на стоическата нормалност и на истерическата комунистическа приповдигнатост" (понятието "култура" е употребено в най-широк смисъл - като бит, манталитет, всекидневно общуване, ценности). Изводът е за наличието почти през всичките години на социализма на "битовистки опозиционен бит".

Трето. Проследена е съпротивата срещу властта в България в периода септември 1944- ноември 1989 г. Включени са репресираните по Народния съд, въдворените по лагери и лежалите в затвори през

40-те, 50-те и 60-те години, горянското движение, недоволството сред етническите малцинства, реакциите във връзка с “Унгарската народна революция” от 1956 г. и “Пражката пролет” от 1968 г., съдените за разпространение на емигрантска и самиздатска литература през 70-те години, опитите за подписване на българска “Харта 78”, първите неформални организации от 1988-1989 г., действията на популярни български емигранти. Определено нов момент е причисляването към “дисидентските” прояви на санкционирани произведения: “Люти чушки” на Радой Ралин и Борис Димовски (1968 г.), романът “Лице” на Блага Димитрова и монографията “Фашизмът” на Ж. Желев (1982 г.). Разказани са действията на различните неформални организации през месеците октомври и ноември на 1989 г.

М. Неделчев завършва очерка си по следния начин: “И до днес в България няма единни становища по историческия смисъл и значение на хода на антикомунистическата съпротива, за мястото на отделните личности. Тази история все още не е разказана цялостно.”⁷⁰

Съгласявайки се с тази констатация, ще отбележа лансираните до момента основни изследователски тези по въпроса за “българско дисидентство”, ще се опитам и да формулирам няколко нови момента, както и една по-различна гледна точка към общия проблем “дисидентство” и към неговото българско проявление.

Първа. В България няма “дисиденти”, има “вътрешно дисидентство”, което е нещо различно от същинското, твърди Марко Семов в книгата си “Народопсихология българска. Размисли върху това какви сме били и какви сме днес.”⁷¹ Авторът аргументира мнението си с констатираната липса на ярки личностни или масови антикомунистически прояви.

Втора. В България има "дисидентство", но то е закъсняло и в някаква степен недостатъчно в сравнение с това в СССР, Унгария, Чехословакия и Полша. Основен изразител на тази теза е Искра Баева. Като един от най-изявените специалисти по съвременна история на източноевропейските държави, тя познава добре основните "дисидентски" прояви в тях и това ѝ позволява убедително да аргументира мнението си. Същата авторка изследва прецизно и задълбочено - по архивни документи, мемоарна литература и лични интервюта - историята на двете най-известни неформални организации от 1988-1989 г.: "Общественият комитет за екологична защита на Русе"⁷² и Клубът за подкрепа на гласността и преустройството⁷³, които тя приема като единствена проява на "дисидентска" дейност в България от годините на социализма. И. Баева, в друга своя работа, разглежда политическата култура на българското "дисидентство".⁷⁴ Темата е интерпретирана и в статията "Николай Генчев - интелектуалецът в българския преход",⁷⁵ и в книгата "Българските преходи 1939-2002",⁷⁶ и в учебник за 11 клас, в специален урок, озаглавен "Българското дисидентство".⁷⁷

Ще се спра по-подробно на последната публикация на И. Баева, тъй като тя до голяма степен представя в обобщен вид нейната теза за "дисидентството".

Самото включване на такава тема в учебник е показателно най-малкото за две неща: първо, смята се, че той е значим както за близкото минало, така и за днешния ден и второ - приема се че има, макар и относителна яснота, по проблема "дисидентство".

Кои са основните моменти, върху които акцентира авторката?

Първо. Приема, че "дисидентството" се оценява по един водещ критерий: приносът му за краха на системата.

Този критерий измества напълно същинската цел на "дисидентите", формулирана от В. Хавел, а тя е: не борба за събаряне на системата, а за защита на отделния човек, полагане на усилия той да живее по-добре "тук" и "сега".

Второ. "Дисидентството" е организирана форма на съпротива. То е различно от личното недоволство.

"Дисидентството", както вече неколкократно отбелязах, е път, дейност в развитие, която има начало и край. В самото начало, а и почти през цялото време, то се изразява чрез индивидуалния протест на отделни публични личности - интелектуалци (или по-скоро е заявено несъгласие от тези личности с преобладаващи мнения и действащи норми в обществото), постепенно преминава през оформяне на групи (обикновено приятелски) от съмишленици, които естествено, при подходяща външна провокация - като съвещанието в Хелзинки от 1975 г., на което е приета Декларация за правата на човека - документ, под който се подписват и официалните власти в източноевропейските държави, прерастват в организации. Или организацията е крайната фаза, крайната проява на "дисидентството", а не единствена такава. Самият Хавел казва във връзка с "Харта 77", че тя като че ли възниква от нищото, но не е така. Предишната скрита форма на съпротива, според него, просто не е достатъчно ясно изразена. Това, разбира се, съвсем не означава, че тази съпротива няма "дисидентски" характер. Основната цел на "дисидентството", както знаем, е именно да въздейства върху хората, да дава личен нравствен пример, да формира критични нагласи в обществото, а не да работи открито или нелегално за краха на социализма.

Трето. Този пункт е във връзка с предшестващия. "Дисидентството" трябва, според И. Баева, която се позовава на петте характеристики, формулирани от Хавел в есето му "Силата на

безсилните", да извършва протестни акции, които да предизвикват международен отзвук и подкрепа.

Вярно е, че известността на Запад е важна за "дисидентите". Но тази известност има по-скоро защитен за самите "дисиденти" характер, отколкото да е значим фактор за въздействие върху обществеността. Подкрепата чрез западните средства за пропаганда е важна, но главно като предпоставка за натиск върху управляващия комунистически елит.

Четвърто. "Дисидентството" - казва тя - означава готовност да се понесат репресиите на режима - публични процеси, затвор или изселване, изгонване от страната, гладни стачки, протестни демонстрации, организиране на "Самиздат".

Самото противопоставяне, изборът да се противопоставиш, предполага готовност да понесеш санкциите. Факт е обаче, че - това го казват всички - от Хавел до Наталия Горбаневска - че откритите действия започват тогава, когато режимът в не малка степен е либерализиран, или по-точно казано, е по-малко репресивен. Изброяването на конкретните наказания И. Баева извършва, като има предвид вече случилото се, а не тогавашните нагласи и убеждения на "дисидентите".

Пето. "По определението на един от символите на дисидентското движение Вацлав Хавел дисидентството изисква неконформистко поведение и възгледи, тяхното последователно огасяване и добиване на фактическа власт в обществото чрез "живот в истината". Такива явления - продължава авторката - в България до средата на 80-те години не съществуват."

Въз основа на какво - е все пак въпросът - се прави твърдението (освен върху липсата на организации до това време) - че у нас до края на 80-те години подобни прояви не съществуват?

Всъщност, когато започва конкретното разглеждане на българското "дисидентство" И. Баева не пропуска да отбележи, че начало на откритото недоволство срещу властта поставя именно "бунта" на творческата интелигенция - Р. Ралин, Б. Димовски, Т. Цонев, Хр. Ганев, К. Павлов, Ст. Цанев, Ж. Желев, Бл. Димитрова. Тя отбелязва, че през 80-те години творците (Б. Папазов, Хр. Христов, Ив. Радоев, Й. Радичков) се усъвършенстват в езоповия език (това в действителност става много по-рано - още през 60-те години).

Авторката отчита голямата роля и на многобройните кръжоци, клубове и семинари в творческите и научните среди, както и публикациите в списанията "Отечество", "Общество и право", "София" и вестниците "Народна култура", "Литературен фронт", "Орбита" и полулегалните литературни списания "Глас" и "Мост".

Накрая тя разглежда и "дисидентските" организации" - както провинциалните - основани главно от политзатворници, така и централните - ОКЕЗР, "Клуб в подкрепа на гласността и преустройството" и "Екогласност", като отбелязва, че те са основани от публични личности, голяма част от които членове на БКП, а някои дори "активни борци против фашизма".

И. Баева не пропуска да обърне внимание и на връзката на неформалните организации със западните радиостанции, като отбелязва и "външната зависимост" на тези организации - от случващото се в Полша, Унгария, Чехословакия и най-вече в СССР.

Изводът е, че поради недостатъчността и закъснялостта на българското "дисидентство", в началото на промените нашите "дисиденти" са неподготвени за властта. "И то тогава - казва тя - когато в Полша новият министър-председател Тадеуш Мазовеcki е от "Солидарност". Тук бихме могли да прибавим, че и новият чехословашки президент е Вацлав Хавел. Но в същото време важно е

да припомним, че и само броени месеци след 10 ноември 1989 г. новият български президент-председател е Желю Желев...

Към мнението, че българското "дисидентство" е закъсняло се придържа и министър-председателят на България в годините 1991-1992 Филип Димитров, който казва: "Дисидентството в България не беше комунистически капан, а хилава, макар и самотнителна издънка на закъсняло социално зреене".⁷⁸

Трета теза. "Дисидентството" е път. То започва с индивидуална съпротива, преминава през естествено формиране на приятелски групи от съмишленици и във финалната си фаза стига до създаване на организации. Началото на българското инакомислие, подобно на това в СССР и другите източноевропейски държави е в средата на 50-те и продължава до края на 80-те години на ХХ в. Определено закъсняла, в сравнение с Чехословакия, Полша и Унгария е появата на "дисидентски" организации, което у нас става през 1988-1989 г.

"Дисидентите" са предимно интелектуалци, поради което и първите и най-продължителните критични прояви са в областта на културата. "Дисидентството" е в сферата на пред-политическото, в полето на морално-ценностното. То е корективно творчество и дейност в рамките на социализма, има конкретна антивластова насоченост, но не е антикомунизъм, нито обявява като основна цел събарянето на социализма и змяната му с друга система. То не е опозиционна партия, която се бори за власт, а гражданско движение, стремящо се чрез творчество и публични изяви да съдейства за спазване на законите и тяхното обновление с цел осигуряване по-добър живот на хората "тук" и "сега". "Дисидентите" са същинските морални авторитети за гражданите в собствените им държави, те служат за пример и оказват сериозно въздействие върху обществото в

посока на освобождаване от страха и събуждане на гражданската му активност.

Автор на тази теза, в нейния общ вид, е В. Хавел и тя, както стана ясно, подробно е развита в емблематичното му есе "Силата на безсилните". Към нея се придържат едни от най-известните руски и източноевропейски "дисиденти".

Тя се споделя, макар и с известни резерви, от Евгения Иванова и е развита в предговора на книгата ѝ "Българското дисидентство 1988-1989."

Въз основа на проучването на българската художествена култура, на отношенията власт-интелигенция и на отстояваните различни интелектуални позиции в годините след Втората световна война, тезата за наличието както на общи тенденции, така и на специфични прояви на "българското дисидентство", разглеждано като корективно-нравствено противопоставяне на реално-политическото в годините на социализма, се отстоява и от Наталия Христова.⁷⁹

Общите моменти в преобладаващите изследвания (от първите две групи) за българското "дисидентство" са:

Първо: Приема се, че "дисидентството" е само организирана форма на съпротива срещу социалистическия строй.

Второ. Никъде не се казва ясно, че "дисидентството" е преди всичко корективна публична дейност на интелектуалци, а не опозиционно-политическа. От последния вид са организациите в провинцията, но те представят философията и реакцията на "жертвите".

Трето. Никъде и никой не извежда тезата, че "дисидентството" е път, поради което и не се оценяват отделните отсечки по пътя.

Четвърто. При опит за съпоставка с "дисидентството" в другите източноевропейски държави се набляга и се виждат само отликите, а не се търсят и назовават приликите.

Пето. Не става ясно, че за да се разбере спецификата на българското "дисидентство", трябва да се разгледа цялата култура на противопоставянето или по-скоро на корективността от средата на 50-те години насетне в съпоставителен план поне с една източноевропейска държава - по възможност с най-близката до нас.

Шесто. Не се обръща внимание върху различните алтернативи, които предлагат най-известните източноевропейски "дисиденти". Солженицин, например, идеализира времето на царска Русия, Хавел обратното - смята, че идеалът не е предвоенна Чехословакия, нито пък съвременното западно общество, което изживява криза, подобна на тази в Източна Европа, а си представя хипотетично общество на свободните сдружения с висок морал на гражданите. Отгук би могло да се обясни кризата в управлението, когато "дисидентите" са на власт - те правят това, в което не са докрай убедени, поради което влизат в известно противоречие със самите себе си...

Така например Желю Желев през 1999 г. заявява: "Някога се борехме за идеали, сега се борят за интереси".⁸⁰

Определено може да се каже, че по темата "българско дисидентство" е направено не малко, но предстои и още работа, основно по прецизното документално проучване на периода на социализма в неговата цялост и многообразие. Необходим е конкретен анализ на цялата художествена култура (за да се открие критичната, като част от нея) от този период, на мемоарната литература, както и провеждането на интервюта с онези представители на духовния елит, които през всичките десетилетия след Втората световна война оказват морално-ценностно въздействие

както в интелегентските, така и сред по-широките обществени среди. Добре е краят на дебата за "българското дисидентство" да компенсира ненаправеното в неговото начало.

¹ Славов, Ат. Българска литература на размразяването. С., 1994, с. 185-187.

² Живков, Т. За литературата. С., 1981, с. 411-476.

³ Пак там, с. 442.

⁴ Пак там.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там, с. 444.

⁷ Пак там, с. 443.

⁸ Пак там, с. 444.

⁹ Пак там.

¹⁰ Асенов, Б. От Шесто за Шесто и след това. С., 1999, 124.

¹¹ Д. Иванов. Шести отдел. С., 2004, с. 133-134.

¹² Е. Иванова. Българското дисидентство 1988-1989, ч. I, с. 13.

¹³ В. Хавел. Задочен разпит. С., 1992, с. 218-226.

¹⁴ Е. Иванова, цит. съч., с. 8.

¹⁵ Интервю на Слави Трифонов с Йосиф Петров в "Шоуто на Слави" от 2004 г.

¹⁶ Е. Иванова, цит. съч., с. 37.

¹⁷ Пак там, с. 15.

¹⁸ Пак там, с. 5-6.

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там.

²¹ Пак там, с. 17.

²² Пак там, с. 18-19.

²³ Пак там, с. 18.

²⁴ Пак там, с. 19-20.

²⁵ Пак там, с. 20.

²⁶ Пак там, с. 21.

²⁷ Пак там, с. 22-23.

²⁸ Пак там, с. 24.

²⁹ Пак там, с. 27-28.

³⁰ Пак там, с. 32.

³¹ Пак там, с. 33-34.

³² Еми Барух, Споделеното и премълчаното. 10 интервюта 10 години след 10 ноември. С., 2000, с. 99-105.

³³ Е. Иванова, цит. съч., с. 34.

³⁴ Пак там, с. 36.

³⁵ Пак там, с. 38-39.

³⁶ Пак там, с. 39.

³⁷ Не се спрях специално на мненията на онази част от съгласилите се да станат "действащи лица" в книгата на Е. Иванова, като Илия Минев, Петър Манолов, Николай Колев-Босия, Константин Тренчев и Румен Воденичаров, които смятат, че в България има "дисидентство", но не правят опит да определят неговия характер, а предпочитат да назоват личните си мотиви за своята дейност или накратко да разкажат биографиите си.

³⁸ Е. Иванова. Българското дисидентство 1988-1989. С., 1997, с. 154-162.

³⁹ Тук могат да бъдат посочени имената на сценариста Христо Ганев и режисьорката Бинка Желязкова, на поетите Валери Петров и Константин Павлов, на поета и драматурга Иван Радоев, на писателя-

драматург Станислав Стратиев, на режисьорите Дучо Мундров, Рангел Вълчанов, Вьло Радев, Анжел Вагенщайн, Гриша Островски и още десетки други творчески личности, проявявали през всичките години от средата на 50-те до края на 80-те на XX в., а и след това, критична гражданска позиция.

⁴⁰ И. Славов. Фашизмът срещу "Фашизмът". С., 1991; К. Костов. Затворник К-89. С., 1992; И. Янчев. Дисидент. Л. 1993; П. Огойски. Записки за българските страдания 1944-1989, кн. 1-2. С., 1995; П. Симеонов. Голямата промяна 1989-1990. Опит за документ. С., 1996; Е. Иванова. Българското дисидентство 1988-1989. ч. I, С., 1997; Първата вълна или шизофренията на прехода. 24 интервюта с 19 политици. С., 1997; Е. Барух. Споделеното и премълчаното. 10 интервюта 10 години след 10 ноември. С., 2000; Й. Русков. Цветя на злото. Из хербариума на ДС. С., 2000; Н. Стефанова. Авантюри. Опит за автобиография. С., 2001; Рицар без страх и укор. Книга за Емил Манов. С., 2002; Й. Василев. Патила и радости. С., 2002; Преобладаващо мемоарен характер имат и: М. Спасов. Създаването на СДС 1988-1991. С., 2001; Б. Иванов. Бунтът на професорите. С., 2002; Ив. Гаджев Непримирият Илия Минев. С., 2003.

⁴¹ Б. Асенов. От шесто за шесто. С., 1994; А. Мусаков. Шесто. С., 1991; Д. Иванов. Противопоставянето 1956-1989. С., 1994; Същият. Шесто отдел. С., 2004.

⁴² Шесто управление срещу неформалните организации в България 1988-1989 г. С., 1999.

⁴³ Демократически преглед, кн. 10, 1996 - пролет 1997.

⁴⁴ Пак там, с. 317-321.

⁴⁵ Пак там, с. 322-323.

⁴⁶ Пак там.

-
- ⁴⁷ Демократически преглед, пролет 2000, с. 323-324.
- ⁴⁸ Пак там, 32, 1997.
- ⁴⁹ Пак там, 39/40, II, 1999, с. 696-702.
- ⁵⁰ Пак там, 41/42, II, 1999, с. 666-671.
- ⁵¹ Пак там, 43, 2000, с. 310-316..
- ⁵² Пак там, с. 319-320.
- ⁵³ Пак там, с. 321-322.
- ⁵⁴ Пак там, с. 323-324.
- ⁵⁵ Пак там, 44, 2000, с. 452-456.
- ⁵⁶ Пак там, 45, 2000, с. 312-329.
- ⁵⁷ Пак там, 46, 2001, с. 248-258.
- ⁵⁸ Пак там, с. 144-152.
- ⁵⁹ Пак там, с. 142-144.
- ⁶⁰ Пак там, с. 340-342.
- ⁶¹ Пак там, с. 325-339.
- ⁶² В. Мигев, цит. съч., С., 2001.
- ⁶³ Пак там, с. 342.
- ⁶⁴ Пак там, 49, 2002, с. 196-203.
- ⁶⁵ Пак там, с. кн. 10, 1996-пролет 1997, с. 319.
- ⁶⁶ Пак там, с. 321.
- ⁶⁷ Пак там.
- ⁶⁸ Пак там.
- ⁶⁹ Пак там, кн. 49, 2002, 196 и сл.
- ⁷⁰ Пак там, с. 200.
- ⁷¹ М. Семов. Народопсихология българска. Размисли върху това какви сме били и какви сме днес. С., 1999, с. 422-429.

⁷² И. Баева. Из историята на българското дисидентство - Общественият комитет за екологична защита на Русе и властта - Известия на държавните архиви (ИДА) 1998, т. 76, с. 33-52.

⁷³ Пак там, 2004, т. 87, с. 3-32.

⁷⁴ И. Баева. Политическата култура на българското дисидентство - Collegium Germanica 4, С., 2003, с. 278 -294.

⁷⁵ Същата. В търсене на истината. Юбилейно издание по случай 70-годишнината от рождението на проф. Николай Генчев. С., 2002, с. 41-51.

⁷⁶ Е. Калинова, И. Баева. Българските преходи 1939-2002. С., 2002, с. 233-241.

⁷⁷ История и Цивилизации. Профилирана подготовка. С., 2002, с. 174-180.

⁷⁸ Ф. Димитров, Митове на българския преход. С., 2003, с. 15.

⁷⁹ Н. Христова. Власт и художествена интелигенция в България 1956-1958 година - Проблеми на изкуството, 2000, кн. 3, 31-59; Същата. Власт и интелигенция. Българската 1968 г. - Исторически преглед, 2000, кн. 5-6, 205-225; Власт и интелигенция. Българският скандал "Солженицин" 1970-1974. С., 2000; Българският художествен елит през втората половина на ХХ век - между идеите и идеологията - В: Двадесетият век. Опит за равносметка. С., 2003, 58-67.; Политическа култура и интелектуални позиции в България през втората половина на ХХ век - Collegium Germanica 4. С., 2003, 295-309; Специфика на българското "дисидентство" - Исторически преглед, 2004, кн. 3-4, 115-141; Западната легитимация на късното българско "дисидентство" - В: България след Втората световна война между Изтока и Запада (под печат); "Езоповият език" и неговите "преводачи"

- В: Просветеният смях (под печат); Културата като опозиция: скандалът "Лице" на Блага Димитрова от 1982 г. (под печат).

⁸⁰ Е. Барух. Десет интервюта 10 години след 10 ноември. С., 1999, с. 13.